

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

UDC 930.2(495)“03/11”

БОДНАРІЮК Б.М.Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича,
доктор історичних наук, доцент (Україна)**ФОРМУВАННЯ ХАРАКТЕРНИХ РИС І ТРАДИЦІЙ
В ЛІТЕРАТУРІ ВІЗАНТІЇ У IV – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ V ст.**

У статті автор розглядає процес формування і початковий етап розвитку візантійської літератури в епоху Пізньої Античності (IV – перша половина V ст.) в контексті феноменологічного висвітлення її жанрових й текстуальних особливостей. Разом з тим, автор висвітлює духовно-світоглядні орієнтири й етичні пріоритети візантійської літературної традиції, аналізує твори найвідоміших ранніх візантійських письменників, поетів, істориків, полемістів та богословів. В руслі характеристики феномену візантійської літератури в період її становлення і першого, архетипного етапу розвитку, здійсненої через призму масштабних загальноісторичних подій, які мали місце у Східній Римській імперії (Візантії) від часу заснування до епохи правління Феодосія II Молодшого, автор також розглядає основні види і форми тогочасної візантійської літератури, їх естетичну спрямованість і православну дидактику.

Ключові слова: Візантія, візантійська література, агіографія, духовні твори, церковні гімни, проповіді, епіграми, Отці Церкви.

BOHDAN M. BODNARIUK Chernivtsi national university named after Yurii Fedkovych
Dr (History), Associate Professor (Ukraine)**FORMATION CHARACTERISTICS AND TRADITIONS IN LITERATURE
BYZANTIUM IV - FIRST HALF OF V CENTURIES**

The article examines the formation and first stage of Byzantine literature in the Late Antiquity (IV-V c.) in the context of phenomenological highlighting its genre and textual features. However, the author illuminates the spiritual and ideological orientations and ethical priorities of Byzantine literary tradition, the most famous Byzantine analyzes the works of early writers, poets, historians, theologians and polemicists. In line with the characteristics of the phenomenon of Byzantine literature during its formation and the first archetypal stages of development undertaken in the light of major general historical events that took place in the Eastern Roman Empire (Byzantium) from its founding to the era of to the board Theodosius II Younger, the author also examines the main types and forms of contemporary Byzantine literature, their aesthetic orientation and Orthodox didactics. Finally, on the basis of civilized society in the Byzantine era highlighted, the author exposes the essential component analysis Byzantine literature, which for centuries had a predisposition to certain social and religious transformation and change in ideological and motivational principles aimed at building a well-established vectors of official imperial culture.

In addition, author in an article focuses on differences of Late pagan literature of early Christian writings. In particular, he notes that Christian rhetoric-sophists tried to build on the ruins of pagan new content, but the shape on the base of the old culture. In a typical example highlights the role of activity the school of Gaza, where for IV-VI centuries blossomed and developed the same genre that successfully developed in the old pagan schools. When creating works of Christian content and direction rhetoric hazka school filled their comparisons with the heroes of Greek mythology and historical details of classical pagan times. On the other hand, the author stresses that the process of assimilation originally Christian literature genre forms and methods, verbal expression have been developed pagan literature, and the gradual

break it most clearly observed in Christian poetry in definite period. Next Byzantine Orthodox development – both ecclesiastical and secular – literature in all its genres differences occurred in aligning most common ancient literary models focused on strengthening the spiritual and philosophical, moral and ethical priorities, common in the Byzantine (Eastern Roman) society.

Keywords: *Byzantium, Byzantine literature, hagiography, spiritual works, hymns, sermons, epigrams, fathers of church.*

БОДНАРЮК Б.М.

Черновицкий национальный университет имени Юрия Федьковича
доктор исторических наук, доцент (Украина)

ФОРМИРОВАНИЕ ХАРАКТЕРНЫХ ЧЕРТ И ТРАДИЦИЙ В ЛИТЕРАТУРЕ ВИЗАНТИИ В IV – ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ V вв.

В статье автор рассматривает процесс формирования и начальный этап развития византийской литературы в эпоху Поздней Античности (IV – первая половина V в.) в контексте феноменологического освещения её жанровых и текстуальных особенностей. Вместе с тем, автор освещает духовно-мировоззренческие ориентиры и этические приоритеты византийской литературной традиции, анализирует произведения наиболее известных ранних византийских писателей, поэтов, историков, полемистов и богословов. В русле характеристики феномена византийской литературы в период ее становления и первого архетипного этапа развития, осуществленной через призму масштабных общеисторических событий, которые происходили в Восточной Римской империи (Византии) от времени основания до эпохи правления Феодосия II Младшего, автор так же рассматривает основные виды и формы византийской литературы того времени, их эстетическую направленность и православную дидактику.

Ключевые слова: *Византия, византийская литература, агиография, духовные произведения, церковные гимны, проповеди, эпиграммы, Отцы Церкви.*

Продовжуючи розглядати тематику, окреслену у попередній публікації [6, с. 5-19], необхідно відзначити наступне. Для візантійської літератури IV – першої половини V ст. були характерні широта й недиференційованість: вона містить у собі твори історичного характеру, богослов'я, філософію, натурфілософію і багато чого іншого. Література ця відрізняється етнолінгвістичною неоднорідністю, багатомовністю та багатонаціональністю. Основна її лінія – грекомовна, оскільки для переважної більшості населення загальною була саме грецька мова, яка стала з кінця VI ст. офіційною в Східній Римській імперії. Однак поряд із грекомовними пам'ятниками й у взаємодії з ними існували твори, написані латинською, сирійською, коптською та іншими мовами [14, с. 195]. У візантійській літературі достатньо тривалий час продовжували жити античні традиції, чому сприяло збереження грецької мови, а також специфіка системи навчання й освіти. Прийоми та методи викладання у початковій і вищій школах зіграли суттєву роль у поширенні античних літературних пам'ятників і у формуванні естетичних смаків. При цьому величезний вплив на літературу (як і на всю ромейську культуру в цілому) здійснило християнство. Богословські здобутки склали значну її частину [14, с. 195].

В літературі IV – першої половини V ст. сформувалось два напрямки: один представлений язичницькими письменниками та поетами, другий – християнськими авторами. Продовжили в цю епоху своє існування такі усталені античні жанри, як риторика, епістолографія, епос, епіграма; паралельно розвинулися й нові: хронографія, агіографія та гімнографія [15, с. 16]. Раннє християнство, природно, не могло сформувати художню літературу в повному розумінні цього слова. В його літературній продукції рівновага між формою та змістом занадто різко схиляється на користь змісту; тверда

установка на дидактичну “учительність” виключає усвідомлену турботу про зовнішнє оформлення; декоративні елементи стилістики відкидаються через непотрібність. Більше свободи дозволяє собі апокрифічна оповідна література, яка іноді використовує прийоми античного роману. Оволодіння арсеналом язичницької культури християнство починає з філософії; вже на початок III ст. воно висуває такого мислителя, як Оріген, але ще не дає жодного автора, котрий міг би конкурувати зі стовпами “другої софістики” також і у формальному володінні словом [15, с. 17]. Лише напередодні правління Константина I Великого (306-337) зростання християнської культури та зближення Церкви з язичницьким суспільством “заходять” так далеко, що створюються об’єктивні умови для з’єднання християнської проповіді із найвитонченішими та найвишуканішими формами риторики. Так з’являються основи візантійської літератури [15, с. 17].

Першість у ній належить прозі. Ще в середині III ст. у цьому жанрі працює Григорій Неокесарійський, який присвятив своєму вчителю Орігену “Вдячне слово” або “Панегірик”. Тема промови – роки навчання Орігена у церковній школі та шлях власного духовного становлення. Її характер визначений сполученням традиційних стилістичних форм і нової за духом автобіографічної інтимності; парадність панегірика і задушевність сповіді, репрезентативні й довірливі інтонації контрастно відтіняють одне одне. Ще свідоміше й чіткіше гра на контрастах старої форми і нового змісту здійснена у діалозі Мефодія з Олімпу, написаному ним у Лікій – “Бенкет, або Про цнотливість” [29, с. 358]. Сам заголовок натякає на знаменитий діалог Платона “Бенкет, або Про любов”, структура якого відтворена у Мефодія з великою точністю; твір рясніє платонівськими ремінісценціями – у мові, стилі, ситуаціях та ідеях. Однак місце еллінського Еросу у Мефодія зайняла християнська невинність, і зміст діалогу – прославляння аскези. Несподіваний ефект створюється здійсненням у фіналі проривом прозаїчної тканини викладу і виходом до гімнової поезії: учасниці діалогу співають урочисте славослів’я на честь містичного шлюбу Христа й Церкви. Цей гімн новий і за своєю метричною формою: у ньому вперше в грецькій поезії крізь релікти традиційного музичного віршування проглядають тонічні тенденції [29, с. 359].

Очевидно, досвід Мефодія був близький до літургічної практики християнських общин, але у “великій літературі” він надовго залишається без наслідків. Через півстоліття учень язичницького ритора Єпіфанія Аполлінарій Лаодікійський намагається наново заснувати християнську поезію на інших, цілком традиційних основах. Від його численних творів (гексаметричний переклад обох Завітів, християнські гімни в манері Піндара, трагедії та комедії, що імітують стиль Евріпіда та Менандра) зберігся лише переклад псалмів метром і мовою Гомера – настільки ж віртуозний, наскільки далекий від живих тенденцій літературного розвитку. Ризиковане поєднання двох різнорідних традицій – гомерівської та біблійної – здійснене з великим тактом: епічна лексика дуже обережно “приправлена” невеликою кількістю висловів, специфічних для Септуагінти (грецький переклад Старого Завіту), що створює несподіваний, але цілком цільний мовний колорит [1, с. 19].

Раннє християнство (I-II ст.) жило не минулим, а майбутнім, не історією, а есхатологією та апокаліптикою. До кінця III ст. ситуація міняється: християни перестають почувати себе безродними “прибульцями на землі” і виявляють смак до традиції. Церква, яка внутрішньо дозріла для духовного панування, відчуває потребу в імпонуючому увічненні свого минулого [1, с. 19-20]. Задовольнити цю потребу взявся Євсевій Мапфіл, єпископ Кесарійський. Його “Церковна історія” належить науковій прозі, а “Життєпис блаженного царя Константина” – риторичній. За своїми установками і стилем це типовий “енкомій” (похвальне слово), продукт старої античної традиції, що бере початок ще від Ісократ (IV ст. до н.е.). Новою є християнська тенденція. Ідеальний монарх повинен

бути не лише “справедливим” і “непереможним”, а й “боголюбивим”. Якщо старі ритори порівнювали монархів, які прославлялися, з героями греко-римської міфології або історії, то Євсевій бере об’єкти зіставлення з Біблії: Константин – це “новий Мойсей”; однак структура самого порівняння залишається старою [5, с. 71].

Разом з тим, саме в той момент, коли Церква домоглася повної легальності й політичного впливу, вона опинилась перед необхідністю наново переглянути свої світоглядні основи та орієнтири. Це викликало до життя аріанську полеміку. Вона стояла в центрі усього суспільного життя Візантії IV ст. і не могла не вплинути на хід літературного процесу [5, с. 71].

Арій вніс мирський дух у релігійну літературу. Блискучий проповідник, він добре знав своїх слухачів – громадян Александрії, які звикли до життя великого міста. Давньохристиянська аскетична суворість стилю тут не могла розраховувати на успіх; однак і традиції язичницької класики були для населення занадто академічними й застарілими. Тому Арій, створюючи для широкої пропаганди своїх богословських поглядів поему “Фалії”, звернувся до інших традицій, менш шановних і більш життєвих. На сьогоднішній день мало відомо про поему знаменитого єретика – сама вона втрачена (можливо навіть, що це була не поема, а змішаний віршовано-прозаїчний текст типу т.зв. менипової сатири). Однак свідчення сучасників складаються у досить яскраву картину. За одним свідченням, Арій імітував стиль і метр Сотада, одного з представників “легкої” поезії александрійського еллінізму; за іншим, – його вірші були розраховані на те, щоб їх співали за роботою і в дорозі [5, с. 73].

Навіть якщо ці повідомлення тенденційно перебільшують компрометуючі асоціації, викликані творчістю Арія (поезія Сотада була порнографічною), вони містять частку істини. Александрія здавна була центром поезії мімодій, міміамбів і т.п. Якись (безумовно, лише суто формальні) риси цих жанрів і намагався підібрати для християнської поезії, яка народжувалась, Арій. Його шлях був більш шокуючим, але й більш перспективним, ніж шлях християнізованого класицизму Аполлінарія Лаодикійського [31, с. 44].

Єгипетські ченці, які ставилися до культури великих міст із ненавистю, сприймали подібний “досвід” різко вороже й доходили до заперечення самого принципу літургійної поезії. Від V ст. дійшла бесіда старця Памви з послушником, у якій суворий аскет говорить: “Не для того вийшли ченці в цю пустелю, щоб праздномислити, і складати лади, і співати пісні, і трясти руками, і переставляти ноги...” [25, с. 55]. Однак процес розвитку народної за духом і новаторської за формою церковної поезії не можна було зупинити. Найсуворіші ревнителі правдивості повинні були зайнятися складанням пісень, щоб витиснути з побуту гімни єретиків. Одним з виразників тенденцій того часу став сирієць Єфрем, достойний суперник представників єретичної гімнографії, який писав сирійською, але здійснив вплив і на грекомовну літературу [31, с. 44]. Народ хотів одержати зрозумілі та поетизовані тексти, що легко запам’ятовуються, і які можна було б, завчивши у церкві, наспівувати за роботою й на дозвіллі. “Подорожуючи у візку й на кораблі, ремісники, зайняті сидячою роботою, коротше кажучи, чоловіки та жінки, здорові та недужні, прямо-таки сприймають як покарання, якщо їм що-небудь перешкодить повторювати ці піднесені уроки”, – констатує наприкінці IV ст. Св. Григорій Ниський [11, с. 85]. Вчення Арія повинне було загинути, його ім’я стало одіозним, але, як підкреслює Т. Попова, літературний розвиток багато в чому пішов саме тим шляхом, що був визначений його “Фаліями” [29, с. 360].

Головним антагоністом Арія був, як відомо, Александрійський патріарх Св. Афанасій. Язичницький дух античних традицій залишився глибоко чужинний Афанасію, однак у прагненні імпозантної суворості стилю він дотримувався шкільних риторичних норм. Найбільший історико-літературний інтерес у творчому доробку патріарха

представляє біографія єгипетського аскета Св. Антонія, засновника східного чернецтва. Цей твір швидко було перекладено латиною та сирійською мовами, що поклало початок популярному в середні віки жанру чернечого “житія” [23, с. 9-10]. Перші ченці Нільської долини цуралися літературних занять: Антоній – це новий герой релігійної літератури, але сам він ще не міг взяти в руки перо. Через кілька десятиліть ченці прилучаються до письменства. Св. Євагрій Понтійський заснував типову для Візантії форму – посібник із чернечої етики, який ґрунтувався на самоспостереженні та складався з афоризмів. Навряд чи Євагрій та його наступники знали що-небудь про філософський щоденник Марка Аврелія “Наодинці із собою”, але подібність тут у наявності [31, с. 78].

Ідейне життя IV ст. глибоко суперечливе. У той час, як специфічні породження візантійського християнства – догматичне богослов’я, літургійна гімнографія, чернеча містика, агіографічна біографістика – вже набувають чітких контурів, язичництво не хоче сходити зі сцени. Його авторитет у замкнутій сфері гуманітарної галузі залишається високим і майже непохитним. Характерно, що християнські автори, які працюють у традиційних риторичних і поетичних жанрах, нерідко уникають будь-яких спогадів про свою віру та оперують у власних опусах винятково язичницькими образами й поняттями. Імператор Юліан Відступник, відомий апологет багатобожжя, тоном повної впевненості заявляє, наприклад, християнам, що ніхто в їхніх рядах не наважиться заперечувати переваг старої язичницької школи [2, с. 24]. Саме необхідність захищати себе у боротьбі не на життя, а на смерть проти наступу нової ідеології дає язичницькій культурі нові сили. Особливий розквіт переживає у IV ст. риторика: для її adeptів характерна глибока переконаність у винятковому суспільному значенні своєї справи, що споконвіку була неодмінною рисою справжнього грецького софіста, але в умовах боротьби із християнством одержала новий, поглиблений зміст. У цьому відношенні авторитетний “стовп” красномовства IV ст. – Ліваній [16, с. 67].

Ліваній народився в Антіохії, у багатій та знатній родині. Ще в дитинстві проявляється у нього тяга до знань. Прагнення до освіти приводить його в Афіни, де Ліваній відвідує вищу школу риторики. По її закінченні він відкриває власну школу ораторського мистецтва, спочатку в Константинополі, потім у Нікомідії. У 354 р. він повертається на батьківщину, де проводить усе своє життя [16, с. 67]. В автобіографії “Моє життя, або Про мою долю”, написаної у формі промови, Ліваній пише: “Мені варто спробувати переконати тих, хто склав собі хибну думку про мою долю: одні вважають мене найщасливішим з усіх людей через ту широку популярність, якою користуються мої промови, інші найнещаснішим з усіх живих істот, через мої безперервні хвороби та нещастя, між тим і те й інше є далеким від істини: тому я розповім про колишні та нинішні обставини мого життя і тоді всі побачать, що боги змішали для мене жереб долі...” [22, с. 582]. Численні листи Ліванія (їх збереглося більше півтори тисячі) передають його філософські, історичні, політичні й релігійні міркування. Листи були розраховані на публікацію і тому цікаві не лише змістом, а й блискучою формою [16, с. 68].

В очах Ліванія мистецтво слова – це умова цілісності полісного ладу, який перебуває під загрозою; риторична естетика і полісна етика взаємозалежні. Двоєдність традиційного красномовства й традиційної “громадянськості” освячено авторитетом грецької мови – і тому Ліваній, далекий від містичних пошуків у дусі неоплатоніків, палко співчуває старій релігії й оплакує її занепад. Християнство, як і всі явища духовного життя IV ст., котрі не вміщалися в рамки класичної традиції, для нього навіть не стільки ненависне, скільки незрозуміле [16, с. 69]. І все ж таки тенденції епохи проявилися і в його творчості; цей поборник класицистичних норм пише величезну за обсягом автобіографію, перенасичену інтимними деталями і споріднену за своїм розумінням

людської особистості таким пам'ятникам, як лірика Св. Григорія Назіанзіна або "Сповідь" Св. Августина Аврелія [17, с. 42].

З творчим шляхом Ліванія тісно переплітається літературна діяльність його сучасника і друга – розсудливого Фемістія. З листів Ліванія ми дізнаємось про його повагу до чеснот суперника – "блискучого оратора". Талант Фемістія високо цінував Юліан Апостат і Григорій Назіанзін [17, с. 43]. На відміну від Юліана й Ліванія, Фемістій утримувався від різкої полеміки з прихильниками християнства. Йому була властива віротерпимість; не дарма при всіх імператорах, незалежно від їхнього віросповідання, він займав високі державні посади. У промові "Валенту про віросповідання" Фемістій, надаючи хвалу імператорові, пише: "Мудро тобою ухвалено, щоб кожний примкнув до того віросповідання, яке йому представляється переконливим, і в ньому шукав би заспокоєння для своєї душі", і далі: "Яке ж божевілля домагатися того, щоб усі люди, проти своєї волі, трималися тих самих переконань!" [33, с. 610]. На думку Фемістія, мудрий імператор дарує волю вибору переконань "так, щоб людей не притягали до відповідальності за назву і форму їхньої релігії" [33, с. 610].

Показово, що незважаючи на прихильність до античної філософії, у його творах зустрічаються не притаманні язичництву класичного періоду уявлення, наприклад, про земне життя як про темницю, і про загробне як про "щасливе поле". У своїх промовах він повсюдно говорить про любов до філософії, часто звертаючись до Платона і Сократа [14, с. 415]. Промови Фемістія позбавлені поетичного пафосу, у нього відсутні живі характеристики. Однак він був талановитим стилістом, і це сприяло його прижиттєвій славі [14, с. 415]. Промови Імерія за змістом, формою і стилем відрізняються від промов Фемістія. Імерій стояв осторонь від суспільного та політичного життя, був далекий від імператорського двору й жив інтересами своєї школи. Промови, що відносяться до життя школи в Афінах, де розгорнулася науково-літературна діяльність софіста, і промови, що стосуються питань риторського мистецтва, займають у його творчості провідне місце.

У боротьбі з християнством Імерій віддавав перевагу епідиктичній (урочистій) промові, присвяченій героїчному минулому або прославленню традицій грецької релігії. Ці промови написані в пишній, азіатській манері [2, с. 91]. Імерій надає своїм промовам благозвучності, використовуючи образи, слова і вислови видатних давньогрецьких ліриків. Сам він нерідко називав свої промови "гімнами". Уявлення про манеру Імерія дає промова на весіллі родича Севера, де наречений і наречена описуються у захоплюючих тонах: "Ще більше вони подібні між собою вдачею й квітучим віком: вони як молоді троянди на одному лузі, в один час з'явилися на світло, в один час розкривають свої пелюстки; душевна ж їхня спорідненість дивна – обидва сором'язливі й чисті вдачею і відрізняються одне від одного лише властивими природі кожного заняттями. Вона вдосконалилась у тканні вовни, славній справі Афіни, він знайшов радість в трудах Гермеса" [27, с. 102].

Кумиром філософів-неоплатоніків і язичницькі налаштованих риторів був вже згадуваний вище імператор Флавій Клавдій Юліан (361-363), прозваний християнами "Відступником". У його особі язичництво висунуло гідного супротивника таким вождям войовничого християнства, як Св. Афанасій Олександрійський. Людина фанатичної переконаності й надзвичайної енергії, Юліан боровся за відродження язичництва та поширення мітраїзму усіма можливими способами, і лише його загибель у поході проти персів раз і назавжди поклала край усім сподіванням прихильників старої віри [24, с. 12]. Реалії боротьби диктували необхідність світоглядних трансформацій політеїзму (в ранг догматичного богослов'я Юліан зводив неоплатонічну доктрину) і повну консолідацію духовних сил язичницької культури. Цю консолідацію Юліан намагався здійснити своїм особистим прикладом, поєднуючи в собі

монарха, первосвященника, філософа і ритора; в межах філософії та риторики він у свою чергу прагнув самого широкого синтезу [24, с. 12].

Це робить картину літературної творчості Юліана строкатою в жанровому, стильовому і навіть мовному відношенні: вся історія грецької культури від Гомера та перших філософів до перших неоплатоніків однаково йому дорога, і він намагається в усій повноті воскресити давні традиції у своїх власних творах. У нього можна зустріти і містичні гімни в прозі, перевантажені філософськими тонкощами, і одночасно захоплюючі інтимністю своїх інтонацій (“До царя Сонця”, “До Матері богів”), і сатиричні твори в манері Лукіана – наприклад, діалог “Цезарі”, де нищивно осміяний християнський імператор Константин, і діатрибу “Ненависник бороди, або Антіохієць”, де автопортрет самого Юліана поданий через сприйняття ворожих йому жителів Антіохії; крім того, Юліан віддавав данину епідиктичному красномовству і навіть епіграматичній поезії [24, с. 14].

Від його полемічного трактату “Проти християн” збереглися лише уривки, з яких видно, як палко критикує він ворожу йому релігію: “Підступне вчення галилеян являє собою злісний людський вимисел. Хоча у вченні цьому немає нічого божественного, воно спромоглося вплинути на нерозумну частину нашої душі, яка по-дитячому полюбляє казки, і переконало її, що ці небилиці і є істина” [24, с. 15]. Різкий тон щодо християнства витриманий ним також у сатирах “Цезарі” й “Ненависник бороди”. Незважаючи на свої “реставраторські” уподобання, Юліан як письменник ближчий до своєї неспокійної епохи, ніж до тих класичних епох, за якими він сумував: властиве йому почуття самоти і вкрай напружене особистісне переживання релігійно-філософських проблем стимулювали автобіографічні мотиви в його творчості; коли він говорить про своїх богів, він з відвертою інтимністю мов би освічується їм у любові [16, с. 105].

Візантійська література, тим не менш, визнала Юліана своїм: якщо враховувати те, якою ненавистю було оточене його ім’я через релігійні причини, сам факт переписування творів цього автора вже у християнську еру доводить, що вони, незважаючи ні на що, знаходили собі читачів [16, с. 106]. Справа Юліана, однак, залишилась нереалізованою: за відомою легендою, поранений імператор на смертному одрі, лежачи у похідному наметі, звернувся до Христа зі словами: “Ти переміг, Галилеянин!” Разом з тим, християнство, перемігши політично, могло боротися з авторитетом язичництва в галузі філософії та класичної літератури лише одним способом – як можна повніше засвоюючи норми та досягнення язичницької культури. У вирішенні цього завдання провідна роль належить т.зв. каппадокійському гуртку, який стає у другій половині IV ст. визнаним центром церковної політики й церковної освіченості на грецькому сході Імперії. Ядро гуртка становили Василій з Кесарії, його рідний брат Григорій, єпископ Ниси, і його найближчий друг – Григорій з Назіанза [8, с. 58]. Члени гуртка стояли на вершині сучасної їм освіченості. В актуальну богословську полеміку вони привнесли філігранні методи неоплатонічної діалектики. Чудове знання античної художньої літератури теж було в гуртку природною нормою [8, с. 58].

Керівником був Св. Василій Кесарійський (Великий). Як і всі члени гуртка, він писав багато і талановито; його літературна діяльність цілком підлягала практичним цілям. Проповіді цього Отця Церкви формально стоять на рівні надзвичайно глибоко розробленої риторики того часу; разом з тим, за своєю сутністю та спрямованістю вони відрізняються від естетського красномовства язичницьких софістів на кшталт Ліванія. У Василя, як у ораторів грецької класики в епоху Перікла та Демосфена, слово знов стає інструментом діючої пропаганди, переконання, впливу на уми. Характерно, що Св. Василій волів, щоб ті слухачі, які не вловили змісту його слів, обов’язково перебивали його й вимагали роз’яснення; на його переконання – щоб мати користь, проповідь повинна бути зрозумілою. З язичницьких письменників Пізньої Античності на Василя

вплинув перш за все Плутарх зі своїм практичним психологізмом; зокрема, саме твори Плутарха послуговували зразком для трактату Василя Великого “Про те, як молоді люди можуть одержати користь від язичницьких книг” [7, с. 54-65]. Цей твір довго служив для християнської ортодоксії авторитетною реабілітацією язичницької класики; ще в епоху Відродження гуманісти посилалися на нього в суперечках з обскурантами. Серед тлумачень (коментарів) владики Василя на біблійні тексти виділяється “Шестоднев” – цикл проповідей на тему розповіді про сотворіння світу із Книги Буття. Поєднання цікавих космологічних думок, оригінального матеріалу нізньоантичної вченості й живого та “відчутого”, теологічно добре осмисленого викладу зробили “Шестоднев” у середні віки найпопулярнішим читанням. Він породив низку перекладів, переробок і наслідувань, у тому числі – в давньоруській літературі [3, с. 96].

Св. Григорій Назіанзін тривалий час був найближчим другом та помічником Василя Кесарійського, але важко уявити собі людину, яка б менше походила на цього владного, авторитетного політика й церковного діяча, ніж рафінований, вразливий, нервовий, самозаглиблений Григорій. Така сама грань розділяє їхній підхід до літератури: для Василя письменство – засіб вплинути на інших, для Григорія – виразити себе [3, с. 97]. Велика спадщина Григорія включає численні трактати по догматиці (звідси його прізвисько “Богослов”), риторичну прозу [10, с. 81-84], близьку до декоративної манери Імерія, й листи. Проте справжній талант розкрився у його поетичній творчості. Стильовий діапазон поезії Григорія надзвичайно широкий. Ближче за все до древніх греко-римських зразків – дотепні епіграми, що відрізняються відвертістю тону, м’якістю, барвистістю й прозорістю інтонацій. Деякі з них нічим не дозволяють здогадатись, що їхній автор – один з Отців Церкви [3, с. 97]. Зовсім інший вигляд, позначений величною безособовістю та блискучою риторичною вишуканістю, носять його релігійні гімни: анафори й синтаксичні паралелізми, як відзначає С. Аверінцев, майстерно відтіняють їхню метричну структуру і створюють віршовий образ, що нагадує симетричне розміщення фігур на візантійських мозаїках [3, с. 98].

Поряд із цим поезія Св. Григорія має у своєму розпорядженні глибоко особисті мотиви самотності, розчарування, здивування перед жорстокістю та безглуздістю життя. Покоління Григорія Богослова ще не могло перейняти від інших заспокоїливу догму всеохоплюючого християнського милосердя: воно повинно було спочатку вистраждати її; духовний світ Григорія сповнений важких, протирічних, невирішених питань. Лірика цього церковного інтелектуала із захоплюючою безпосередністю відображає ту духовну боротьбу, якою було спокутувано створення церковної ідеології [3, с. 98]. Суто автобіографічний характер мають три поеми Григорія: “Про моє життя”, “Про мою долю” і “Про страждання моєї душі”. Можливо, що ці поеми з їхнім майстерним особистісним психологізмом і тонкою культурою самоаналізу вплинули на виникнення “Сповіді” Св. Аврелія Августина [24, с. 109]. Переважна більшість віршів Григорія Богослова підлягає законам традиційного музичного віршування, якими автор володів досконально. Симптоматично, що у нього є два випадки, коли цілком свідомо і послідовно він використав досвід тонічної реформи просодії – “Вечірній гімн” і “Умовляння до незайманої”. Цей експеримент внутрішньо виправданий популярним характером обох віршів [24, с. 109].

Третій член гуртка, Св. Григорій Ниський – неперевершений майстер релігійно-філософської прози. Світогляд Григорія стоїть під знаком багатовікової традиції, яка йде від піфагорійців, через Платона до Плотіна й неоплатоніків. Стиль Григорія порівняно з манерою його співтоваришів дещо важкуватий, але саме в текстах найбільш умозорового змісту він досягає такої зворушливості та виразності, що навіть абстрактні думки й алюзії подаються із

пластичною наочністю. Григорій Ниський вплинув на середньовічну літературу не лише Візантії, а й латинського Заходу значною мірою саме своїм алегоризмом [14, с. 417].

Розквіт риторичної прози, що проходить через усе IV ст., захоплює нарівно і язичницьку, і християнську літературу. Однак своєї кульмінації він досягає у творчості знаменитого церковного оратора – антіохійського проповідника Іоанна, прозваного за своє красномовство Хризостомом (Золотоустим) [14, с. 417]. У своїх творах, де яскраво та образно описується суспільне й релігійне життя епохи, Іоанн Золотоуст гнівно критикував недоліки сучасного йому соціуму. Ораторська майстерність і блиск аттичної мови були спрямовані проти розкоші імператорського двору, розбещеності вищого духовництва, старої практики римських оргій. Все це не могло не викликати невдоволення владних кіл столиці, в результаті чого Константинопольський єпископ був низложений і відправлений у вигнання. Прикладами ораторського мистецтва Золотоуста можуть слугувати вислови з приводу світських розважальних видовищ (наприклад – щотижневі купання оголених неодружених дівчат з багатих родин у міських фонтанах), які настільки приваблювали до себе людей, що церкви іноді взагалі залишались порожніми під час недільної проповіді. “На видовища запрошують щодня, і жоден не лінується, жоден не відмовляється, жоден не посилається на безліч занять... біжать усі: ні старець не соромиться своєї сивини, ні юнак не боїться полум’я своєї природної похоті, ні багатий не побоюється принизити свою гідність” [13, с. 91].

Все це обурює проповідника і він акцентовано дивується: “Невже дарма тружуся я? Невже сію я на камені або серед терновника?” [13, с. 91]. Якщо йти на іподром, то “вони не звертають уваги ні на холод, ні на дощ, ні на далекість шляху. Ніщо їх у домі не втримає. А сходити до церкви – дощ і багно стають нам перешкодою!” [13, с. 91]. Між тим нічого доброго не дає відвідування театру, оскільки “там можна бачити і блудочиння, і перелюбство; можна чути й богохульні промови, отже хвороба проникає і через очі, і через слух” [13, с. 92]. Й природно, що “якщо ти пішов на видовище і слухав блудні пісні, то такі самі слова ти неодмінно будеш вимовляти й перед ближнім” [13, с. 92].

Проповідь християнської моралі велася Св. Іоанном з певних світоглядних позицій. “Шкідливі для суспільства люди, – писав Золотоуст, – з’являються з числа тих, хто відвідують видовища. Через них відбуваються збурення та заколоти. Вони найбільше обурюють народ і породжують у містах бунти” [13, с. 93]. Для творчості Іоанна Хризостома, як і для деяких інших авторів цієї бурхливої епохи (наприклад, Юліана Апостата), характерний лихоманний письменницький темп. Лише ті твори Іоанна, які ввійшли у відому “Патрологію” абата Міня, займають в ній 10 фоліантів майже по тисячі сторінок кожний; така продуктивність особливо дивує, якщо мати на увазі філігранну риторичну обробку тексту. Красномовство Іоанна має жагучий, нервовий, захоплюючий характер. Ось як він звертається до тих, хто недостатньо благопристойно поводить у церкві: “Жалюгідна ти і нещасна людина! Зі страхом і трепетом варто було б тобі виголошувати янгольське славослів’я, а ти переносиш сюди звичаї мимів і танцюристів! Як ти не боїшся, як не тріпотиш, приступаючи до таких висловів? Невже ж ти не розумієш, що сам Господь незримо є присутній тут, вимірює твої рухи, досліджує твою совість?” [13, с. 93].

Проповіді Іоанна насичені злободенними натяками. Коли, наприклад, імператриця Галла, дружина Феодосія I Великого (369-395), пригрозила єпископу репресіями, він почав чергову проповідь на святі Іоанна Хрестителя такими словами: “Знов Іродіада шаленіє, знов біснується, знову веде танці, вимагаючи собі голови Іоанна на таці”, – і слухачі, звичайно, без труднощів розуміли такі прозорі натяки. Однак “установка” на популярність не зупинила Іоанна в його наслідуванні канонам аттичної естетики й літературної вишуканості. Словесна тканина його проповідей, за визначенням А.

Каждана, рясніє ремінісценціями з Демосфена, з яким, щоправда, його зближувало не лише формальне наслідування, а й внутрішня конгеніальність: за всі вісім століть у Демосфена не було гідніших спадкоємців. Разом з тим, віртуозна гра з класичними оборотами, очевидно, заважала слухачам Іоанна до кінця його розуміти [17, с. 111].

Іоанн Золотоустий був недосяжним ідеалом для кожного візантійського проповідника означеної доби. Читацьке сприйняття його творів добре ілюструє напис на полях одного грецького рукопису VI ст. – “Невимовна божественна досконалість!” [17, с. 112]. Каппадокійці та Іоанн Золотоустий звели християнську літературу на взірцевий рівень духовної витонченості; одночасно з ними інші автори достатньо продуктивно розробляли більш “плебейські” форми літературного викладу, далекі від академічного стилю та мови. Серед них варто виділити Палладія, єпископа Єленопольського, автора знаменитого “Лавсаїка”, або “Лавсійської історії” [25] (назва походить від імені Лавса, якому книга присвячена). “Лавсаїк” – цикл розповідей про єгипетських аскетів, серед яких Палладій довго прожив сам.

Головні достоїнства книги – гостре відчуття побутового колориту й фольклорна за духом безпосередність викладу. Класичні ремінісценції для автора принципово неможливі; навіть від такого роду академічності, що ще була присутня в “Житті Антонія Великого”, тут не залишилося й сліду. Синтаксис твору вкрай примітивний; як можна судити по вступних частинах книги, виконаних у іншій “фактурі”, ця примітивність значною мірою свідомо. З іншого боку, Палладій жваво імітує розмовний тон. Ось зразок стилю “Лавсаїка”: “Коли ж пройшло потому п’ятнадцять років, вселився у каліку біс і вдався підбурювати його проти Євлогія; і почав каліка хулити Євлогія такими словами: “Ах ти, захребетник, ханжа, зайві грошики приховав, а на мені хочеш душу врятувати? Тягни мене на площу! Хочу м’яса!” – Приніс Євлогій м’яса. А той знову за своє: “Мало! Хочу народу! Хочу на площу! У, гвалтівник!” [25, с. 156]. Палладій добре знав своїх героїв, і вони ще не перетворилися для нього у безособові уособлення чернечих чеснот.

Звичайно, своїх персонажів він шанує і любить, вбачаючи в їх дивному, нерідко гротескному способі життя вищий прояв святості та духовної сили; у той же час автор далеко не позбавлений щодо них почуття стриманого гумору. Це органічне поєднання пістету і комізму, набожної легенди та діловитої реальності, власне й робить чернечі новели владики неповторним, привабливим пам’ятником жанру агіографії. У них є своє неповторне обличчя [3, с. 99]. Зрештою, в межах узагальнення, можна констатувати, що створений Палладієм Єленопольським (безсумнівно, з опорою на невідомих дослідникам попередників) тип новелістичних розповідей з життя аскетів одержав у візантійській літературі значне поширення. Він перейшов і в інші літератури християнського Середньовіччя: на Русі такі збірники називалися “патериками”, у Західній Європі до цієї жанрової форми належать, наприклад, знамениті “Фйоретті” – “Квіточки” Св. Франціска Асизького, написані у XIII ст.

1. *Аверинцев С.С.* Поэтика ранневизантийской литературы / С.С. Аверинцев. – М.: Наука, 1977. – 367 с.

2. *Аверинцев С.С.* Риторика и истоки европейской литературной традиции / С.С. Аверинцев. – М.: РАН, 1996. – 373 с.

3. *Аверинцев С.С.* Типология отношения к книге в культурах Древнего Востока, античности и средневековья / С.С. Аверинцев // Античность и античные традиции в культуре народов Советского Востока. – М.: Наука, 1978. – С. 91-116.

4. *Афанасий Александрийский.* Жизнь и учение праведного отца нашего Антония, описанные святым отцом нашим Афанасием, епископом Александрии, в послании к монахам, находящимся в чужих странах / Афанасий Александрийский / Памятники византийской литературы IV-IX веков. – М.: Наука, 1968. – С. 39-44.

5. *Бибииков М.В.* Византийская историческая проза / М.В. Бибииков. – М.: Терра, 1996. – 415 с.

6. Боднарюк Б. Формування і розвиток візантійської літератури в епоху Пізньої Античності та Раннього Середньовіччя: джерелознавчо-історіографічний аспект / Б. Боднарюк // Сумський історико-архівний журнал, 2015. – № XXIV. – С. 5-19.
7. Василий Кесарийский. О том как молодым людям извлечь пользу из языческих книг / Василий Кесарийский // Памятники византийской литературы IV-IX веков. – М.: Наука, 1968. – С. 54-65.
8. Васильев А.А. История Византийской империи. Т.1. Время до Крестовых походов (до 1081 г.) / А.А. Васильев. – СПб.: Алетей, 1999. – 522 с.
9. Византийские легенды / Под ред. С.В. Поляковой. – СПб.: Наука, 2004. – 303 с.
10. Григорий Назианзин. Вторая обличительная речь против императора Юлиана / Григорий Назианзин // Памятники византийской литературы IV-IX веков. – М.: Наука, 1968. – С. 81-84.
11. Григорий Нисский. Толкование к надписям псалмов (о смысле музыки) / Григорий Нисский // Памятники византийской литературы IV-IX веков. – М.: Наука, 1968. – С. 85-87.
12. Дьяконов А.П. Иоанн Эфесский и его церковно-исторические труды / А.П. Дьяконов. – СПб.: СПбДА, 1908. – XXXII, 386, V с.
13. Иоанн Златоуст. Гомилия на Евтропия – евнуха, патриция и консула / Иоанн Златоуст // Памятники византийской литературы IV-IX веков. – М.: Наука, 1968. – С. 90-94.
14. История Византии / Под ред. С.Д. Сказкина: В 3-х т. – М.: Наука, 1967. – Т. 1. – 356 с.
15. История византийской культуры / Под ред. З.В. Удальцовой и др.: В 3-х т. – М.: Наука, 1982. – Т. 1 (IV- первая половина VII в.). – 561 с.
16. Каждан А.П. История Византийской литературы (650-850) / А.П. Каждан. – СПб.: Алетей, 2007. – 531 с.
17. Каждан А.П. Книга и писатель в Византии / А.П. Каждан. – М.: Наука, 1973. – 151 с.
18. Каждан А.П. Критические заметки по поводу изданий византийских памятников / А.П. Каждан // ВВ, 1961. – Т. XXVIII. – С. 131-146.
19. Кирилл Скифопольский. Житие святого Евфимия / Кирилл Скифопольский. – М.: Православный паломник, 2001. – 106 с.
20. Кулаковский Ю.А. История Византии: В 3-х т. / Ю.А. Кулаковский. – СПб.: Алетей, 2003. – Т. I. 395-518 годы. – 381 с.
21. Курбатов Г.Л. Классовая сущность учения Иоанна Златоустого / Г.Л. Курбатов // Ежегодник Музея истории религии и атеизма, 1958. – Вып. II. – С. 80-106.
22. Ливаний. Моя жизнь, или О моей судьбе / Ливаний // Поздняя греческая проза. – М.: Наука, 1960. – С. 581-587.
23. Лопарев Хр.М. Греческие жития святых VIII-IX вв. / Хр.М. Лопарев. – Пг.: Феникс, 1914. – XXXIV, 783, IX с.
24. Медведев И.П. Византийский гуманизм / И.П. Медведев. – СПб.: Алетей, 1997. – 337 с.
25. Палладий, епископ Еленопольский. Лавсаик, или Повествование о жизни святых и блаженных отцов / Палладий, епископ Еленопольский. – М.: Изд-во Московского подворья Свято-Троицкой Сергиевой Лавры, 2003. – 351 с.
26. Памятники византийской литературы IV-IX веков. – М.: Наука, 1968. – 355 с.
27. Поздняя греческая проза. – М.: Наука, 1960. – 693 с.
28. Полякова С.В. Византийские легенды как литературное явление / С.В. Полякова // Византийские легенды. – Л.: Наука, 1972. – С. 7-38.
29. Попова Т.В. Византийская литература эпохи Раннего Средневековья / Т.В. Попова // История Всемирной литературы: В 9-ти т. – М.: АН СССР; Пушкинский дом, 1989. – Т. 2. Литература Средневековья. – С. 357-420.
30. Рот К. История Византийской империи / К. Рот. – СПб.: Брокгауз-Эфрон, 1908. – XXXII, 546, VIII с.
31. Рудаков А.П. Очерки византийской культуры / А.П. Рудаков. – СПб.: Алетей, 2006. – 416 с.
32. Успенский Ф.И. История Византийской империи: В 3-х т. / Ф.И. Успенский. – М.: Мысль, 1996. – Т. 1. Империя в VI-IX вв. – 827 с.
33. Фемистий. Валенту о вероисповеданиях / Фемистий // Поздняя греческая проза. – М.: Наука, 1960. – С. 609-620.
34. Феодорит Киррский. Повесть о людях, преданных Богу или о подвижнической жизни / Феодорит Киррский // Памятники византийской литературы IV-IX веков. – М.: Наука, 1968. – С. 127-132.
35. Фрейберг Л.А., Попова Т.В. Византийская литература IV-VI вв. / Л.А. Фрейберг, Т.В. Попова // Памятники византийской литературы IV-IX веков. – М.: Наука, 1968. – С. 9-37.
36. Хвостова К.В. Византийская цивилизация как историческая парадигма / К.В. Хвостова. – СПб.: Алетей, 2009. – 207 с.

References:

1. Averintsev S.S. Poetika rannevizantiyskoy literatury / S.S. Averintsev. – М.: Nauka, 1977. – 367 s.
2. Averintsev S.S. Ritorika i istoki evropeyskoy literaturnoy traditsii / S.S. Averintsev. – М.: RAN, 1996. – 373 s.
3. Averintsev S.S. Tipologiya otnosheniya k knige v kul'turakh Drevnego Vostoka, antichnosti i srednevekov'ya / S.S. Averintsev // Antichnost' i antichnye traditsii v kul'ture narodov Sovetskogo Vostoka. – М.: Nauka, 1978. – С. 91-116.

4. Afanasiy Aleksandriyskiy. Zhizn' i uchenie pravednogo ottsa nashego Antoniya, opisannye svyatyam ottsom nashim Afanasiem, episkopom Aleksandrii, v poslanii k monakham, nakhodyashchimsya v chuzhikh stranakh / Afanasiy Aleksandriyskiy // Pamyatniki vizantiyskoy literatury IV-IX vekov. – M.: Nauka, 1968. – S. 39-44.
5. Bibikov M.V. Vizantiyskaya istoricheskaya proza / M.V. Bibikov. – M.: Terra, 1996. – 415 s.
6. Bodnaryuk B. Formuvannya i rozvytok vizantiys'koyi literatury v epokhu Pizn'oyi Antychnosti ta Rann'oho Seredn'ovichchya: dzhereloznavcho-istoriohrafichnyy aspekt / B. Bodnaryuk // Sums'kyy istoryko-arkhivnyy zhurnal, 2015. - № XXIV. – S. 5-19.
7. Vasiliy Kesariyskiy. O tom kak molodym lyudyam izvlech' pol'zu iz yazycheskikh knig / Vasiliy Kesariyskiy // Pamyatniki vizantiyskoy literatury IV-IX vekov. – M.: Nauka, 1968. – S. 54-65.
8. Vasil'ev A.A. Istoriya Vizantiyskoy imperii. T.1. Vremya do Krestovyykh pokhodov (do 1081 g.) / A.A. Vasil'ev. – SPb.: Aleteyya, 1999. – 522 s.
9. Vizantiyskie legendy / Pod red. S.V. Polyakovoy. – SPb.: Nauka, 2004. – 303 s.
10. Grigoriy Nazianzin. Vtoraya oblichitel'naya rech' protiv imperatora Yuliana / Grigoriy Nazianzin // Pamyatniki vizantiyskoy literatury IV-IX vekov. – M.: Nauka, 1968. – S. 81-84.
11. Grigoriy Nisskiy. Tolkovanie k nadpisyam psalmov (o smysle muzyki) / Grigoriy Nisskiy // Pamyatniki vizantiyskoy literatury IV-IX vekov. – M.: Nauka, 1968. – S. 85-87.
12. D'yakonov A.P. Ioann Efesskiy i ego tserkovno-istoricheskie trudy / A.P. D'yakonov. – SPb.: SPbDA, 1908. – XXXII, 386, V s.
13. Ioann Zlatoust. Gomiliya na Evtropiya – evnukha, patritsiya i konsula / Ioann Zlatoust // Pamyatniki vizantiyskoy literatury IV-IX vekov. – M.: Nauka, 1968. – S. 90-94.
14. Istoriya Vizantii / Pod red. S.D. Skazkina: V 3-kh t. – M.: Nauka, 1967. – T. 1. – 356 s.
15. Istoriya vizantiyskoy kul'tury / Pod red. Z.V. Udal'tsovoy i dr.: V 3-kh t. – M.: Nauka, 1982. – T. 1 (IV-pervaya polovina VII v.). – 561 s.
16. Kazhdan A.P. Istoriya Vizantiyskoy literatury (650-850) / A.P. Kazhdan. – SPb.: Aleteyya, 2007. – 531 s.
17. Kazhdan A.P. Kniga i pisatel' v Vizantii / A.P. Kazhdan. – M.: Nauka, 1973. – 151 s.
18. Kazhdan A.P. Kriticheskie zametki po povodu izdaniy vizantiyskikh pamyatnikov / A.P. Kazhdan // VV, 1961. – T.XXVIII. – S. 131-146.
19. Kirill Skifopol'skiy. Zhitie svyatogo Evfimiya / Kirill Skifopol'skiy. – M.: Pravoslavnyy palomnik, 2001. – 106 s.
20. Kulakovskiy Yu.A. Istoriya Vizantiii: V 3-kh t. / Yu.A. Kulakovskiy. – SPb.: Aleteyya, 2003. – T. I. 395-518 gody. – 381 s.
21. Kurbatov G.L. Klassovaya sushchnost' ucheniya Ioanna Zlatoustogo / G.L. Kurbatov // Ezhegodnik Muzeya istorii religii i ateizma, 1958. – Vyp. II. – S. 80-106.
22. Livaniy. Moya zhizn', ili O moey sud'be / Livaniy // Pozdnyaya grecheskaya proza. – M.: Nauka, 1960. – S. 581-587.
23. Loparev Khr.M. Grecheskie zhitiya svyatykh VIII-IX vv. / Khr.M. Loparev. – Pg.: Feniks, 1914. – XXXIV, 783, IKh s.
24. Medvedev I.P. Vizantiyskiy gumanizm / I.P. Medvedev. – SPb.: Aleteyya, 1997. – 337 s.
25. Palladiy, episkop Elenopol'skiy. Lavsaik, ili Povestvovanie o zhizni svyatykh i blazhennykh ottsov / Palladiy, episkop Elenopol'skiy. – M.: Izd-vo Moskovskogo podvor'ya Svyato-Troitskoy Sergievoy Lavry, 2003. – 351 s.
26. Pamyatniki vizantiyskoy literatury IV-IX vekov. – M.: Nauka, 1968. – 355 s.
27. Pozdnyaya grecheskaya proza. – M.: Nauka, 1960. – 693 s.
28. Polyakova S.V. Vizantiyskie legendy kak literaturnoe yavlenie / S.V. Polyakova // Vizantiyskie legendy. – L.: Nauka, 1972. – S. 7-38.
29. Popova T.V. Vizantiyskaya literatura epokhi Rannego Srednevekov'ya / T.V. Popova // Istoriya Vsemirnoy literatury: V 9-ti t. – M.: AN SSSR; Pushkinskiy dom, 1989. – T. 2. Literatura Srednevekov'ya. – S. 357-420.
30. Rot K. Istoriya Vizantiyskoy imperii / K. Rot. – SPb.: Brokgauz-Efron, 1908. – XXXII, 546, VIII s.
31. Rudakov A.P. Ocherki vizantiyskoy kul'tury / A.P. Rudakov. – SPb.: Aleteyya, 2006. – 416 s.
32. Uspenskiy F.I. Istoriya Vizantiyskoy imperii: V 3-kh t. / F.I. Uspenskiy. – M.: Mysl', 1996. – T. 1. Imperiya v VI-IKh vv. – 827 s.
33. Femistiy. Valentu o veroispovedaniyakh / Femistiy // Pozdnyaya grecheskaya proza. – M.: Nauka, 1960. – S. 609-620.
34. Feodorit Kirrskiy. Povest' o lyudyakh, predannykh Bogu ili o podvizhnicheskoy zhizni / Feodorit Kirrskiy // Pamyatniki vizantiyskoy literatury IV-IX vekov. – M.: Nauka, 1968. – S. 127-132.
35. Freyberg L.A., Popova T.V. Vizantiyskaya literatura IV-VI vv. / L.A. Freyberg, T.V. Popova // Pamyatniki vizantiyskoy literatury IV-IKh vekov. – M.: Nauka, 1968. – S. 9-37.
36. Khvostova K.V. Vizantiyskaya tsivilizatsiya kak istoricheskaya paradigma / K.V. Khvostova. – SPb.: Aleteyya, 2009. – 207 s.